

Alketa LUARI

ARTI DHE KULTURA SI NJË MISIION I GRUAS KOSOVARE NË EMANCIPIMIN E SHOQËRISË VËNDËSE

Në paraqitjen e punimit, përveç prezantimit në vija të përgjithshme të historikut të gruas kosovare në fillimet për emancipim që pas mbarimit të Luftës së Dytë Botërore argumenti kryesor është figura e saj në art e kulturë, përgjatë viteve 1970-1980. Në këtë aspekt do i jepet një prioritet edhe marrëdhënieve kulturore me shtetin shqiptar pasi pikërisht këto artiste u bënë të njohura për publikun shqiptar falë paraqitjes së tyre në skenat përkatëse.

Fillimet e lëvizjes

Vlerat e trashëgimisë kulturore janë të çmuara për një popull, të cilat i japin një dimension të paprekshëm dhe e nderojnë atë sado i vogël të jetë ky i fundit. Arti është përçuesi më i mirë i kësaj vlere dhe figurat që e përfaqësojnë akoma edhe më shumë. Është më se e kuptueshme që figurat që do trajtohen janë gratë kosovare të cilat me shumë dashuri dhe përkushtim iu dedikuan artit dhe kulturës në Kosovë përgjatë viteve '70 -'80 të shek. XX dhe dimensionit socio-politik që transmetuan te njerëzit. Të bëje art në një vend, ku fryma e represionit jugosllav ishte dominante dhe e diktuar nga strukturat e larta qeveritare të Beogradit, por kësaj i bashkëngjitej edhe ideologjia e ashtuquajtur komuniste, shkolla jugosllave, arsimit të konceptuar në çdo detaj, duhej bërë brenda këtyre parametrave.

Megjithatë, rrugët, shtigjet gjendeshin për të nxjerrë në dritë, artin dhe kulturën vendase. Klasa intelektuale kosovare, edhe pse e vogël në numër, jo vetëm nëpërmjet takimeve kudo qofshin ato të hapura, por edhe në “ilegalitet”, gazetave, pamfleteve bënë të mundur përçimin e këtyre vlerave të mirëfillta vendase. Fillimet e para datojnë

menjëherë pas përfundimit të Luftës së Dytë Botërore. Nuk ishte aspak e lehtë t'i kundërviheshe mentalitetit, aq më tepër një mentaliteti që të dënonte publikisht dhe ku zëri i gruas ishte i pandjeshëm, gati inekzistent si pasojë e injorancës dhe analfabetizmit. “Deri në prag të çlirimit, gruaja në Kosovë e sidomos ajo shqiptare, ishte ende viktimë e zakoneve patriarkale të kodifikuara nga kanuni dhe ligjet në fuqi.

Si e tillë ajo ishte pjesa më e shfrytëzuar dhe më e paarsimuar”.¹ Patriarkalizmi ishte kryefjala në shoqërinë kosovare, sidomos në zonat rurale. Sundimi otoman kishte lënë një plagë shumë të thellë te populli dhe tash duhej menduar si të “mjekohej” ajo plagë dhe mos të rihapej më kurrë. “Nga njëra anë ajo kishte trashëguar një prapambetje të paparë, një analfabetizëm gati të qind për qind të popullsisë shqiptare.”² Por, Kosova nuk kishte vetëm një plagë, por shumë plagë, siç ishte gjendja politike dhe efektet anësore që sillte, pra duhej luftuar nga të dyja anët. Si do të arrihej kjo? Si mund të dilej prej asaj gjendjeje? Mos vallë vetëm një forcë në shoqëri si ajo maskiliste, (që ishte dominante në të gjitha aspektet) duhej t'i bënte ballë situatës së krijuar? Jo! Një vend nuk mund të ketë prosperitet në një shoqëri ku mbizotëron vetëm një anë, një kah, një mentalitet obskurantist.

Ajo përfshin dy kahe, dy forca dhe forca tjetër që baraspeshon është gruaja. Pikërisht, nisur nga kjo e fundit, fillon një etapë e re në shoqërinë e brishtë e të lënguar kosovare, lëvizja për emancipimin e gruas. Ishte e një lëvizjeje që kishte filluar që me pjesëmarrjen në Luftën e Dytë Botërore, edhe pse një numër i pakët, por që të cilat arritën të thyejnë barrierat. “Mirëpo me pjesëmarrjen e saj në luftën nacionalçlirimtare nuk u zhdukën paragjykimet dhe qëndrimi tradicional. Ishte më se e nevojshme organizimi i një strukture të veçantë në ngritjen arsimore, ideore dhe kulturore për çlirimin e saj të vërtetë”.³ “Njëra ndër aksionet e para të pushtetit popullor për emancipimin e gruas shqiptare, fill pas çlirimit, ishte lufta për

¹ Drita Bakija-Gunga, *Gratë e Kosovës në periudhën e ndërtimit socialist 1945-1978*, Prishtinë 1986, 71.

² Mehmet Kraja, *Identiteti kosovar*, <https://alb-spirit.com/2020/07/27/mehmet-kraja-identiteti-kosovar-12/>, Prishtinë, 2020.

³ Drita Bakija-Gunga, “Shtypi i grave për emancipimin e tyre në periudhën e ndërtimit socialist të Kosovës”, *Revista shkencore “Përparimi”* nr. 3, 1987, 318.

zhdukjen e çarçafit dhe të peçes në Kosovë”.⁴Këto citime nxjerrin në pah realitetin e dhimbshëm ku popullata shqiptare dhe gruaja si faktori kryesor ishin pjesë përbërëse e saj. Por nga njëra anë nënvizohet ideja e zhvillimit kulturor, pra ishte një prurje e re në shoqërinë e lartpërmendur.

Lëvizja për heqjen e çarçafit dhe të peçes do të mirëpritej te gratë, por jo pa kontradikta dhe përplasje nga forcat të ndryshme që e luftonin këtë lëvizje, siç ishte feja dhe forca të tjera konservatore. “Mirëpo, që në ditët e para të aksionit për heqjen e çarçafit dhe të peçes hasi në rezistencë dhe pengesa të mëdha te shtresat e gjera, në mendjen e të cilave kishin zënë rrënjë paragjykimet dhe pikëpamjet konservatore lidhur me pozitën e gruas... Nuk u luftuan në mënyrë të pandërprerë kundër të gjitha formave të reaksionit. Prandaj si rezultat i punës së pamjaftueshme me gra në këtë kohë, rrjedh se një numër bukur i mirë i tyre, duke rënë nën ndikimin e propagandës reaksionare, pasi hoqën çarçafin, përsëri u mbuluan”.⁵ Një mjet shumë i fuqishëm në këtë ndërmarrje, gjithashtu ishte dhe shtypi.

“Kështu në 1946, në Prizren, botohet numri i parë i “Buletinit” revista e parë për gra në gjuhën shqipe, që ishte një ngjarje me rëndësi për gruan shqiptare, e cila fitoi për herët të parë organin e saj publicistik...”. Kryeredaktorja e parë e këtij organi ishte Nexhmije Begolli.⁶ Përgjatë dekadave të mëtejshme historiku i periodikut varion në varësi të situatave politike-shoqërore që ish-Jugosllavia përjetoj. Këtu futet edhe shtypi në Kosovë, pra vitet 1945-1978, ku kthesat që shoqëruan këto vite, ndikuan edhe në luftën për përpjekje në emancipimin e tyre. “Kur kemi të bëjmë me historikun e shtypit për gra në Kosovë, (1945-1978), është për t’u cekur se ai u zhvillua varësisht nga raportet dhe situatat politike-shoqërore që karakterizohet dhe kushtëzohet nga kthesat e ndryshme që shoqëruan tërë zhvillimin, e po ashtu edhe luftën për përpjekjet e gruas për emancipim”.⁷ Gjithmonë në artikullin në fjalë, citoj: “Duke u ndjerë nevojat e vazhdueshme për një revistë për gra, në gjuhën shqipe, më 1971 doli nr. i parë i revistës “Kosovarja” si organ i Konferencës për Aktivitetin

⁴ Po aty, 71.

⁵ Po aty, 72.

⁶ Po aty, 318.

⁷ Po aty, 324.

Shoqëror të Grave të Kosovës”.⁸

Shtypi gjithmonë do të ishte mjeti më i fuqishëm jo vetëm në zbardhjen e realitetit, por mbi të gjitha në rritjen e ndërgjegjësimit të gruas në vend, jo thjesht si një grua shtëpiake dhe e ndrydhur në zakonet e vjetra marr parasysh zonat e thella rurale, ku fanatizmi dhe maskiliteti përbënin një binom të dyfishtë në ndrydhjen e saj. Kjo fushatë e cila gjeti vend meritore edhe në art dhe krijimtari, karakterizohet edhe nga fakti se pikërisht në këtë kohë filluan, sidomos në letërsi, të shkruanin edhe gratë shqiptare.

Krahas luftës për emancipimin, pra heqja e çarçafit, arsimit, periodiku do të fillonte edhe lëvizja për zhvillimin kulturor. Aktivitetet e para konsistonin pikërisht në shfaqjet teatrale. “Aksioni për heqjen e çarçafit e të peçes gjatë vitit 1951 nuk u zhvillua vetëm në aspektin politik, por u shndërrua në një aksion të përgjithshëm masiv duke u shoqëruar me manifestime të ndryshme kulturore, të cilat, në radhë të parë, kishin në programin e tyre temën e heqjes së çarçafit dhe të peçes. Shoqëritë e ndryshme kulturoro-artistike përgatitnin dhe shfaqnin programe, të cilat bënin jehonë dhe ndikim të bukur të mirë në masat e grave”.⁹

Këto fillime të lëvizjes kulturore-artistike, pasqyrohen duke ecur paralelisht me emancipimin e gruas në jetën shoqërore. Për t’u nënvizuar detaji i pjesëmarrjes së autoriteteve fetare, ku siç dihet besimi mysliman përbënte përqindjen më të madhe të religjionit, një faktor ky determinat në procesin e zhvillimit të një shoqërie, ku arsimimi për mos folur ngritja kulturore e vet kësaj të fundit linte tepër për të dëshiruar. Ishin pikërisht këto lëvizje që patën një hov te masat dhe do të ishin pikënisja e shfaqjeve të para teatrale. “... në Pejë shoqëria kulturoro-artistike “Përparimi”. Në kuadër të inkuadrimit të vet në aktivitetin për heqjen e çarçafit dhe të peçes, përgatiti dhe shfaqti pjesë teatrale “Çarçafi”, të cilën e shikuan një numër i madh grash e burrash”.¹⁰ Kjo solli një risi të fuqishme ku nuk ishin të rralla rastet që pas shfaqjeve me dhjetëra gra dëlnin pa çarçaf dhe peçe. Një tjetër epokë e re do të lindte në shoqërinë kosovare, ajo kulturore, ku edhe pse me shkëputje, dhe jo pa konflikte, ku verbalisht por edhe në

⁸ Po aty, 325.

⁹ Drita Bakija-Gunga, *Gratë e Kosovës...*, 85.

¹⁰ Po aty.

mënyrë direkte, ajo tashmë e kishte nisur udhën e saj, pra gruaja kosovare po njehsohej në diçka të re, artet dhe kulturën.

Arti dhe kultura - arma e re!

Në pikëpamjen kulturore, Kosova nuk mund t'i përkiste ndonjë entiteti tjetër të këtij shteti, jo pse ishte krahinë autonome, por për faktin se popullsia e saj shumicë nuk ishte popullsi sllave. Ajo kishte gjuhë tjetër, të tjera tradita, trashëgimi tjetër kulturore dhe një përbërje etnopsikologjike të ndryshme nga të gjithë popujt e tjerë që përbënin ish-Jugosllavinë. “Një pjesë të mirë të identitetit të saj kultura shqiptare e Kosovës e kishte ndërtuar dhe duhej ta ndëronte mbi refuzimin sllav, prandaj një integrim i saj në kulturën jugosllave vetvetiu nënkuptonte mënjanimin e kësaj pjese të identitetit”.¹¹ Por siç u nënvizua edhe në kapitullin e mësipërm lufta për emancipimin e gruas do të ecte paralelisht me fillimet e para në lëmin artistiko- kulturor. “Megjithatë, nga viti 1945 ka nisur të krijohet një shtresë intelektuale në Kosovë, me muzikantë të shkolluar, me hulumtues të folklorit, pastaj me shkrimtarë, piktorë, kritikë, profesorë e profesionistë të lëmenjve të ndryshëm. Kjo shtresë do t'i shtyjë gjërat para, pas Brioneve, kur nënkryetari i Jugosllavisë, Rankoviqi, me një numër bashkëpunëtorësh shkarkohen prej pozitave politike dhe shtetërore. Nga kjo kohë ishte një ndërlidhje mes politikës, artit dhe kulturës”.¹²

Gjatë viteve ‘60-të të shek. XX në kulmin e represionit, qeveria e Rankoviqit do të arrinte të suprimonte në një diktat totalitar, çdo qelizë të jetës. Kjo nuk ishte një ide e hedhur në një “moment” të rastit por ishte si rrjedhojë e masave që u ndërmorën që pas Luftës II Botërore. Arti dhe kultura në Kosovë do të ishin si një urë për t’u hedhur në bregun me emrin liri. “Për dallim nga vendet e Perëndimit ku konceptet kulturore e filozofike ndikojnë edhe në rrjedhat e politikës, arti dhe kultura në Kosovë varej nga liritë dhe të drejtat që ua lejonin, shqiptarëve, krerët e ish-Republikës Socialiste Federative e Jugosllavisë (RSFJ). E, siç dihet, deri në vitin 1966 pra deri në Plenumin IV të Komitetit Qendror të Lidhjes Komuniste të Jugosllavisë (i njohur si Plenumi i Brioneve) politikën kundrejt shqiptarëve e ideonte famëkeqi

¹¹ Mehmet Kraja, *Identiteti kosovar*.

¹² Agron Shala, *Tingujt e tranzicionit* <https://www.gazetaexpress.com/tingujt-e-tranzicionit/>, Prishtinë, 2020.

Aleksandër Rankoviqi”.¹³ Dhe, është pikërisht kjo shtresë intelektuale ajo që do të ndikojë në rrjedhat e ardhshme politike në Kosovë.

Pas rënies së Rankoviqit u formua një marrëveshje e hapur mes elitës politike dhe asaj intelektuale për përparimin e popullit shqiptar. Artistët u mbështetën dhe për ta u krijuan kushte më të mira për punë.

*“Kosova atë botë e jetonte midis kontradiktave të mëdha, duke u dyndur, në një kohë shumë të shkurtër, nga një skaj në tjetrin, nga prapambetja në emancipim, nga tradicionalizmi në modernizëm, nga ambienti oriental-anadollak në europianizëm, nga minderet në kanape, nga nallanet në këpucë me take, nga benevrekët në minifunde”.*¹⁴ *“Megjithatë, Kosova u fut në procesin e bërjes së kulturës, të letërsisë dhe të arteve me një trashëgimi të zymtë, të rëndë, gati të pamundur. Ajo duhej që njëherësh të bënte letërsi dhe të krijonte lexuesin; të bënte art figurative dhe të krijonte recipientin ose vizitorin e ekspozitës; të bënte muzikë dhe të krijonte dëgjuesin; të bënte teatër dhe të krijonte shikuesin. Ky proces ishte i vështirë për shkak të shumë mungesave, por, mbi të gjitha, për shkak të situatës komplekse politike dhe kulturore në të cilën gjendej Kosova”.*¹⁵

Mes të bërit kulturë dhe emancipimit të popullatës, kërkohej edhe një arsimim i mirëfilltë. Gruaja kosovare, po e ndjente që unifikimi me të renë do sillte përparim në çdo aspekt të jetës, pra edhe atë kulturore. Lufta për zhdukjen e analfabetizmit hapte rrugën për pjesëmarrjen e grave në jetën shoqërore e politike, si forcë aktive në shoqërinë e re me të drejta të barabarta me burrin.

*“Proçesi i ngritjes arsimore e kulturore te femrat në Kosovë u zhvillua në kushte të ndërlikuara në krahasim me viset e tjera të vendit, për shkak të pozitës specifike të femrave të kësaj ane, që kishte lënë trashëgim e kaluara historike. Qëndrimi tradicional ndaj çështjes së gruas kërkonte punë të vazhdueshme, në mënyrë që të flakej qëndrimi konservator edhe i vet femrave analfabete”.*¹⁶ Për të përligjur sa më shumë hapat e ndërmarrë, filluan shfaqjet teatrale ku spikatën edhe femrat e para aktore. *“Shfaqja e parë e luajtur në teatrin e Prishtinës është “Personi i dyshimtë” i Nushiqit,...* E para

¹³ Po aty.

¹⁴ Mehmet Kraja, *Identiteti kosovar*.

¹⁵ Po aty.

¹⁶ Po aty.

aktore e Teatrit të Prishtinës ka qenë Meriban Shala, mandej Katarina Josipi, Melihate Ajeti, Musherefe Preka".¹⁷ Kjo ishte shenjë e një Kosove që po zgjohej, që po ndryshonte raportet me trashëgiminë e saj tradicionale. Këto shfaqje jepeshin teatrale në gjuhën shqipe, një faktor i rëndësishëm për t'u vënë në dukje, nëpër shtëpi nëpër oborre, kopshte, por nuk duhet anashkaluar edhe në fshatra, ku të flitet për nivel kulturor as që nuk mund të imagjinohej! Një sintezë, gati të pamundur do e realizonte dramaturgu i parë Muharrem Qena me shfaqjen "Erveheja". Në citatet e sipërpërmendura shkëputur nga artikulli "Identiteti kosovar" të akademikut Mehmet Kraja, ky i fundit në analizën që i bën artit dhe kulturës në Kosovë, të viteve '60 e pasqyron shumë qartë por edhe me një stil gati kritik, në sensin pozitiv, këtë dramë. "*Me këtë vepër arti kosovar ishte në rrugë të krijimit të identitetit kulturor krejtësisht të mëvetesishëm, të pangjashëm me asnjë kulturë tjetër në hapësirat e ish-Jugosllavisë...*".¹⁸

Nga kjo, nxirret një përfundim shumë i qartë, që ka të bëjë jo vetëm me identitetin e teatrit, por mbi të gjitha sepse kjo shfaqje, e para në llojin e vet konsiston pikërisht në figurën e gruas, emancipimin e saj. Gruaja artiste tashmë po shpërfaqej jo vetëm në Prishtinë, por edhe në qytete të tjera, si Gjakova. Vlen të përmenden artiste të zhanreve të ndryshme. "*Në teatrin amator të kohës kanë luajtur: Igballe Zherrka, Vera Binishi, Drita Bakija, Atifete Kryeziu, Jalldyze Rudi, Rabije Domi. Por ato që vazhduan si artiste profesionale janë motrat Qefsere dhe Mervete Kurtishi, Elida Shasivari etj. Kurse si këngëtare janë dalluar: Zyhra Mula, Hazbije Kavaçi, këngëtare dhe valltare e njohur, Z. Vera... balerina e parë në Kosovë që i kishte kryer studimet në Shkup ishte Besa Arllati...*".¹⁹

¹⁷ Sanije Gashi, *Shfaqja e parë e luajtur në Prishtinë dhe fuqia e disa aktoreve* <https://www.kultplus.com/teatri/shfaqja-e-pare-e-luajtur-ne-prishtine-dhe-fuqia-e-disa-aktoreve-foto/>, 2018.

¹⁸ Mehmet Kraja, *Identiteti kosovar*.

¹⁹ Dossier, *Femrat gjakovare që lanë gjurmë* <https://zeri.info/dossier/125897/femrat-gjakovare-qe-lane-gjurmë>, 2017.

Dimensioni i ri në qasjen arsimore dhe kulturore të figurës së gruas

Fillimvitet e '70-ta do të sillnin një pranverë të vogël në Kosovën e brishtë, por që po rimëkëmbej në çdo sferë të jetës. Arti dhe kultura kishin zënë pozicionet e tyre ku transmetonin fuqishëm misionin e tyre në ndërgjegjësimin kulturor të masave, dhe ku një vend të veçantë zinte figura e gruas. Por, kërkohesh edhe më shumë dhe risia nuk do të vononte. Më 28 nëntor 1966, filloi së emituari programi në gjuhën shqipe, në TV e Beogradit, ku një ekip i vogël krijuesish do të themelonte Televizionin e Prishtinës. Në këtë ekip, një pjesë të mirë do ta përbënin edhe disa prej vajzave, të cilat do të bëheshin edhe spikeret e para të këtij televizioni, siç ishin Antigona Nimani, Vera Xhevor-Hima. Modeli i ri që këto moderatore po sillnin do shiheshin nga këndvështrime të ndryshme, ku gjykimi jo vetëm që nuk do të mungonte si gjithmonë, por do të ishte edhe më i ashpër, ku në aspektin profesional, por mbi të gjitha në atë moral. Kurse pjesa tjetër, sidomos brezi i ri, shikonte te ato, të renë dhe mundësinë e një ndryshimi edhe më të gjerë.

Arsimi gjithashtu po jepte frytet e saja. Universiteti i Prishtinës, që u themelua në vitin 1970, realizoi një ëndërr shekullore duke i dhënë fund një herë e mirë mendësimit të prapambetur në pjesën dërrmuese të popullsisë që arsimi nuk ishte prioriteti kryesor, por edhe në rrafshin ndërkombëtar dhe kjo njohje do të përshkallëzohej me shkëmbimet e para ndër-institucionale pikërisht me shtetin amë, Shqipërinë. Arritje akoma më e madhe do të ishte pikërisht figura e së resë kosovare, këto të reja të cilat vinin nga qytete të ndryshme të vendit, ku me mbarimin e studimeve do të formonin elitën e parë të grave intelektuale akademike, në fusha të ndryshme të shkencës, si: arkitekturë, shkencat historike, arkeologji, etnologji etj. "Gratë përmes njohurive profesionale, thellësisë së mendimit, oratorisë, kreativitetit dhe elokuencës së admirueshme arritën të japin kontribute të çmuara edhe në fushën e shkencës dhe arsimit kombëtar. Në këtë plejadë të shkencëtareve të mirënjohura të botës shqiptare bëjnë pjesë edhe studiueset kosovare nga fusha e historisë, përkatësisht arkeologjisë dhe etnologjisë, si: Drita Statovci, Edi Shukriu, Drita Bakija-Gunga, Sulltane Kojçini-Uka, Exhlale Dobruna-

Salihu, Sabile Keçmezi-Basha, Emine Arifi-Bakalli e të tjera.²⁰

Me nxjerrjen e revistës “Kosovarja” në nëntor 1971, i jepet një dimension i ri qasjes socio kulturore të gruas, pasi evoluimi në shoqëri dhe ndryshimet politike që kishin ndodhur që prej vitit 1967, e lehtësoi këtë të fundit. “Meqë kjo revistë u dedikohet grave, redaksia që në numrin e parë, në artikullin prirës “Kryefjala jonë”, duke ftuar që revista të përhapet sa më shumë, siç thuhet “është ndi nevojë e madhe qysh me kohë... për me mujtë me ndjekë ma mirë punën e gruas shqiptare në krahinën tonë, përpjekjet e saj të përbashkëta me gruan serbjane, malazeze e me gratë e tjera të Jugosllavisë...”²¹

Kur shfletojmë numrat e tjerë të kësaj reviste, vërejmë shkrime të llojllojshme, që nga informata, reportazhi, komenti, vështrimi, impresionimi, bisedat e deri te këshillat e ndryshme praktike... të shoqëruara me ilustrime portretesh dhe fotografish nga jeta e gruas në lëmenj të ndryshëm të aktivitetit të saj. Të gjitha këto shkrime gazetareske kanë notë dhe porosi të caktuar - të ngritin femrën në pikëpamje arsimore dhe kulturore.²²

Ballina e numrit të parë të revistës “Kosovarja” ishte ilustruar me punonjësen e Kombinatit të Këpucëve në Pejë, Xhejlane Gutiçi. Po muzika? Nëse pas Luftës së Dytë Botërore (1945) vazhdon kultivimi i muzikës folklorike, popullore, qytetare në vitet 1960, çdoherë e më shumë vend do të zënë muzika “e lehtë”. Ky zhanër muzikor do të përftohej shumë shpejt edhe nga artistet gra, ku do të dallohej në veçanti artistja që tashmë kishte fituar një reputacion si brenda ashtu edhe jashtë vendit, Nexhmije Pagarusha. “Diku në vitet e ‘70-ta, u morë një vendim që Festivali “Akordet e Kosovës” të ndryshonte vendin e mbajtjes dhe në kishte mundësi teknike dhe organizative, të mbahej në qendra të ndryshme të Kosovës, pra edhe jashtë Prishtinës. Në një nga ato vite, njëri nga këto festivale u mbajt në Mitrovicë dhe aty u këndua për herë të parë kënga “Baresha” e Rexho Mulliqit, gjithsesi sot kënga më e popullarizuar e Nexhmije

²⁰ Ibrahim Gashi & Donika Avdulli, Kumtesë e lexuar në Konferencën Shkencore Ndërkombëtare: “Roli i grave në jetësimin e shtetit të Kosovës”, Aspekte sociale, kulturore dhe politike nga viti 1980 deri në ditët e sotme, organizuar nga: Instituti i Historisë “Ali Hadri”-Prishtinë dhe Instituti i Historisë i ASA - Tiranë, Prishtinë 5 maj 2023).

²¹ Drita Bakija-Gunga, *Gratë e Kosovës...*, 157.

²² Po aty, 158.

Pagarushës”.²³ Në një intervistë realizuar me artisten në fjalë, Nexhmije Pagarusha, në revistën “Kosovarja”, e vitit 1971, ajo transmeton emocionet jo vetëm si artiste, por edhe realitetin e prapambetur të një pjese të²⁴ mirë të popullatës ku arti dhe kultura e përjetonte si një plagë ende të pambyllur përfundimisht.

Duke shkëputur dy pasazhe të kësaj interviste, vihet në dukje, madje edhe në një mënyrë rebeluese e artistes Pagarusha, ndaj mohimit dhe nënçmimit karshi artistëve ta asaj periudhe, ku në këtë vorbull figura e gruas do të gjykohej më së shumti”. Dinë edhe të më paralizojnë, të mos mundem për të punuar asgjë edhe një muaj të tërë . Thoni lirisht, i nënçmojnë! Ne nuk vlejme për ta! Pranojmë të këndojmë edhe falas. Unë asnjëherë nuk pyes sa është honorari. Ndofta është qesharake, por e vërtetë. Jemi shumë këngëtarë, mblidhemi dhe bisedojmë, kemi vullnet të punojmë, por prapë nuk varet prej nesh”. “Moj hatixhe n’shami t’kuqe”, është një tjetër këngë që pasqyron realitetin e gruas shqiptare në vitet e ‘70-ta.

Kjo këngë që në fillim tregon diskriminimet që i janë bërë gruas në atë kohë, ku fjalja “n’shami të kuqe” përdoret për të treguar se vajza e cila po shkon nuse, vajzës të cilës po i këndohet kënga është e virgjër. Morali i nuses dhe shtëpisë së nuses ishte i lidhur ngushtë me këtë traditë. Zhvillimet kulturore megjithatë do të vijonin në rrugëtimin e tyre, me ulje ngritjet, por gjithmonë duke ndjekur linjën e ruajtjes së identitetit kombëtar, zhvillimit të shoqërisë dhe emancipimit. Në skenat dhe ekranet do të shfaqeshin artiste të reja, si Shpresa Gashi dhe pak vite më vonë Shpresa Berisha. Të dyja këto këngëtare sapo kishin nisur karrierën e tyre artistike duke qenë ende studente. Janë pikërisht këto dy figura të cilat gjithashtu janë frymëzuar nga gratë e tjera që siç u përmendën më sipër do të ishin pionieret e para në fushën e medias, Antigona Nimani dhe Vera Gjevorci. Këngëtarja Shpresa Berisha në një intervistë të sajën televizive në RTK në vitin 2018, kujton disa aspekte jo vetëm të fillimit të karrierës së saj dhe mesazhin për emancipimin e gruas, por edhe të ngritjes arsimore në rrafsh akademik. “... Kam bërë 2

²³ Mehmet Kraja, *Identiteti kosovar*.

²⁴ Maxhide Murseli, Intervistë me Nexhmije Pagarushën, *Prapë e lumtur jam*, Revista “Kosovarja”, 1971, 23.

rrugëtime jetësore ka qenë fusha e drejtësisë dhe fusha muzikore.²⁵ Vizioni pragmatist i brezit të ri, që tashmë po konsolidohej në Kosovë, po i jepte një tjetër dimension panoramës shoqërore, atë të civilizimit me simotrat e tjera brenda ish-Jugosllavisë.

Impakti i artisteve kosovare në Shqipërinë socialiste të viteve '70-të dhe '80 -të

Marrëdhëniet me shtetit amë, Shqipërinë, do të përbënin një aspekt shumë të rëndësishëm në Kosovë. Që pas prishjes së këtyre marrëdhënieve në vitin 1948, qeveria jugosllave, do të ndërmerre hapa represive si një ndëshkim dhe hakmarrje ndaj popullatës në fjalë. Por siç u përmend edhe në kapitujt e mësipërm, me rënien e Rankoviqit në vitin 1966, politika e Beogradit do të ndryshonte kurs në zhvillimet e marrëdhënieve me vendin fqinj, Shqipërinë. Tito do të ishte më i zbutur në politikëbërjen e tij, hapja jo vetëm e kufijve por çuarja akoma më tej, në zhvillimin e marrëdhënieve kulturore. Por a do të realizohej dhe a do të ishte i mundur ky raport pa aprovimin e palës tjetër, pra të udhëheqësit shqiptar Enver Hoxhës? “Sinjalin për ndjekjen e një politike afrimi me Jugosllavinë do ta jepte kreu i PPSH-së, Enver Hoxha, në vizitat që bëri në 1970 në rrethet Kukësit e Tropojës. Fjalimi i Hoxhës do të pasohej nga një periudhë përmirësimi në marrëdhëniet shqiptaro-jugosllave”.²⁶

Por këtij afrimi mes dy vendeve, gjithashtu i kishte paraprirë vizita e delegacioni të Universitetit të Prishtinës në vitin 1968. “Në fakt fillet për ndihmë mësimore e kulturore ndaj shqiptarëve të Kosovës i takojnë fundviteve të ‘60-ta. Në vitin 1969 u dërguan rreth 60 000 pllaka gramafoni me këngë popullore e për vitin 1970 ishin të parapara për t’u dërguar edhe 95 000 copë pllaka gramafoni. Kjo u kurorëzua në vitet e ’70-ta me nënshkrimin e Marrëveshjeve të Protokolleve të Bashkëpunimit”.²⁷ Kjo mori formën e plotë me rivendosjen e marrëdhënieve diplomatike dhe asaj tregtare, që hapte siparin e një epoke tjetër në marrëdhëniet mes dy vendeve. “Kështu si

²⁵ Shpresa Berisha, Intervistë - Arkivi - Kosova 1980 & Shpresa Berisha, RTK, 2018.

²⁶ Sabit Syla, *Shteti shqiptar dhe çështja e Kosovës 1939-1981*, Instituti i Historisë, Prishtinë 2012, 186.

²⁷ Po aty, 188.

rezultat i këtij afrimi, më 5 shkurt 1971 qeveria e Shqipërisë, dhe ajo e Jugosllavisë ranë dakord të ngrenë nivelin e përfaqësimit të tyre diplomatik në rang ambasade dhe të shkëmbejnë ambasadorët e tyre”.²⁸ Fillimi i viteve shtatëdhjetë karakterizohet nga rritja e interesit të udhëheqjes politike në Shqipëri për Kosovën dhe viset e tjera shqiptare nën Jugosllavi. Kjo politikë gjeti zbatim të kënaqshëm, sidomos në fushën e arsimit dhe kulturës.²⁹

Impakti i artisteve kosovare në shoqërinë shqiptare të viteve ‘70-të dhe ‘80-të

Në vazhden e trajtesës së figurës femërore kosovare si artiste, nuk ishin të pakta artistet të cilat përgjatë viteve ‘70-të dhe ‘80-të, vizituan shtetin amë, me ansamblet artistike. Të tilla përmenden, Nexhmije Pagarusha, Liljana Çavolli, Shpresa Berisha, Shpresa Gashi etj. Tefta Cami i përmend këto artiste, edhe pse të cituara në rrafshin artistik. “Unë kam pas nderin kam pritur shumë grupe artistike nga KSA-ja e Kosovës e viset e tjera shqiptare, që kanë ardhur e kanë dhënë koncerte e shfaqje në Shqipëri”.³⁰ “Të takojë e të dëgjojë këngëtaren e famshme shqiptare nga Kosova e bilbilin e këngës shqiptare të madhen Nexhmije Pagarusha, këngëtarët Shpresa Berisha e Shpresa Gashi, Liljana Çavolli”.³¹

Impakti që ato krijuan në popull nuk ishte thjesht në planin artistik sesa në planin figurativ, një plan interesant ku moderniteti dhe pse jo shumë në dukje, por disa elementë, si modelimi i flokëve, garderoba, shpërfaqej me shumë finesë në portretin e tyre. Këto nuk ishin thjesht një “fashion” (në gjuhën e sotme) por si një aromë feminiliteti (nëse mund të perfrazohet me këtë epitete) në shoqërinë spartane shqiptare të asaj kohe. Gjatë turneve që ansamblet kosovare dhanë në qytete të ndryshme të vendit, imazhi i këtyre artisteve si në skenë por edhe jashtë saj, binte në sy te njerëzit. Vështirëtimet e tyre kishin një mesazh, e bukura e mposhte uniformitetin. Në vijim të intervistave të sipërpërmendura me disa prej këngëtareve, këngëtarja tjetër, Shpresa

²⁸ Po aty, 187.

²⁹ Po aty, 185.

³⁰ Tefta Cami, *Katër ditë vizitë në Kosovë. Tetor 1980...*, 67.

³¹ Po aty, 68.

Gashi, kujton fillimet e saja si këngëtare, por cek gjithashtu edhe vizitën e parë në Shqipëri ku nuk mungojnë edhe emocionet e përjetuara. “Kam ardhur shpesh për të dhënë koncerte në Shqipëri, ndoshta mbi 20 herë. Me emocion kujtoj herën e parë në vitin 1972, kur isha studente në Zagreb. Erdha me një shoqëri kulturore artistike. Pas kësaj u çel rruga e bashkëpunimit midis televizionit të Prishtinës dhe TVSH-së, ku kam kënduar me shumë solistë të tjerë. Numërohen disa festivale të përbashkëta ku kam marrë pjesë dhe kjo periudhë është pjesa më e artë e karrierës sime”.³²

Të gjitha këngëtares kosovare që erdhën në Shqipëri patën një impakt pozitiv në popull, kjo pasi ato ishin edhe të një moshe të re, por artistet që lanë më shumë mbresa, ku patën edhe një popullaritet shumë më të madh dhe dashamirës për publikun shqiptar në fund të viteve ‘70-të fillimvitet ‘80-të, ishin Shpresa Berisha dhe Shpresa Gashi. Ky popullaritet vazhdoi të rritej edhe në ekranin e TVSH-së në programet e ditës së shtunë të orës 20:30 dhe të dielave paradite ose në orët e pasdites në programet muzikore, ku ndiqeshin me interes jo vetëm për performancën artistike të tyre, por edhe për portretin ose paraqitjen.

Edhe pas viteve ‘80-të, ku tashmë në Kosovë pas vdekjes së Titos, fillon epoka e represionit serb dhe ku programet e RTP-së u ndërprejnë, në RTSH falë programeve të regjistruara pranë studiove të këtij institucioni me artistët kosovarë, por edhe në studiot e RT të Prishtinës, programet në fjalë vijonin të shfaqeshin ende në ekranet shqiptare dhe si rrjedhojë artistet kosovare do të ndiqeshin po me të njëjtën kureshtje, por tashmë jo vetëm nga brezi paraardhës, por nga ai më i ri.

³² Shpresa Gashi, *Këndova para Titos, më ngeli peng Enveri*, Portali Shqiptar-
<https://www.shqiperia.com/Shpresa-Gashi-Kendova-para-Titos-me-mbeti-peng-Enveri.3319/> 2007.